

“AYDIN”, “MÜSTAĞRIP”, “ENTELEKTÜEL” VE CEMİL MERİÇ

Mehmet Törenek

■ Cemil Meriç, düşünce dünyamızın uyarıcı, aydınlatıcı ve sorgulayıcı bir kalemidir. Keskin, çarpıcı üslubuyla uyarıcı, eleştirel tavrıyla sorgulayıcı, orijinal değerlendirmeleri ve dikkatiyle de bilgilendirici ve aydınlatıcıdır. O sürekli kavramları, yerleşik algıları ve sahte şöhretleri sorgular. Aydınları, sanatçıları düşünceleri ve ortaya koydukları ile yeniden değerlendirir. Bir kültür adamı tavrıyla da bize getirdiklerini ve bizdeki yerini belirlemek ister.

Meriç, sadece bir kalem kavgacısı, bir ütopya adamı değildir. Kendi ifadesiyle çocukluğundan itibaren oyundan çok kitaplara kapanan ve her şeye “yabancı” olarak girift suallere muhatap olmuş, ruh “açlığı” çekmiş biridir. Gençlik yıllarında “İmandan şüpheye, şüpheden inkâra, inkârdan maddeciliğe geç”miş, bir dönem Türkçü olmuş, sonra sosyalizm “put”una sarılmış, Marksizm’i bir “sığınak” bilmiş, hapse düşmüş, ezilenleri tanımadan ezilmiş... (Meriç, 1978: 445-46) Hâliyle çileli hayatının belirleyicisi daha çok zihin dünyası olmuş, okudukça susamış, susadıkça kitaptan kitaba koşmuş, her kitap açlığını ve sorgulamalarını daha bir artırmıştır. Hayatının önemli ve verimli yılları böylece “*Batı irfanını ülke ülke, devir devir keşfe çıkan genç bir tecessüs*”ün arayışlarıyla geçer (Meriç, 1978: 449).

Heine’le başlayan yazı faaliyeti, geçinme kaygısıyla onu tercümeyle yöneltmiş, bolca tercüme yapmış, bir noktadan sonra kendisini kültür aktarıcısı gibi hissetmesine yol açmıştır. Bu süreci, “Dilini öğrenerek içinde eridiğim Fransız kültürünü Türkiye’ye taşımak istiyordum.” der (Meriç, 1978: 448). Arkasından da bir dönem, yine Batılı yazarların yönlendirmesiyle Doğu’ya, onlar aracılığıyla Hint’e yönelir.

Bir Konya yolculuğunda tanıştığı genç üniversitelinin “*Sen bizden değilsin.*” sözü ile “uçurumun kenarında” uyanışı yaşar, yani kendine dönüşü, kendi kültürüne dönüşü... Bu “aldanmak ve aldatmak”,

sadece onun değil, Tanzimat'tan bu yana Türk aydınının “alın yazısı”dır. Okuyan, yüzünü Batı'ya dönen, çağdaş kültürü kavramak isteyen her aydın bu arayışa girmiş, ancak erişmek istedikleri kaynaklara erişmeden benzer dramı yaşamışlardır. Dünya değişmiştir. Her şey Batı'ya göre, Batı tarafından şekillendirilmektedir. Meriç bu nedenle, sadece birkaç isim değil, nesiller “bir ütopyanın kurbanı olmuş”lardır, der. Hüküm şu: “Gerçeği görmek, hatayı sonuna kadar yaşamakla mümkün.” Onun açısından gerçeği görmek ve yolunu bulmak ise, ancak “kırk dört yaşından sonra” mümkün olabilmiştir (Meriç, 1978: 449).

“*Ben kalemle doğmuşum.*” diyen Cemil Meriç, dönüşünü, bir ülkenin “vicdanı olmak” ifadesiyle niteler. Bu önemli ve onurlu bir görevdir. Yapmak istediğini de, “Türk insanını Türk insanından ayıran bütün duvarları yıkmak” olarak belirler. Bunlar örnek bir aydın ve düşünürün ideali ve hedefidir: “*Kendini tanımak irfanın ilk merhalesi. Düşünenin görevi insanından kopan, tarihini unutan ve yolunu şaşırın aydınları irşada çalışmak: Kızmadan, usanmadan irşad.*” (Meriç, 1978: 452) Sonraki süreçte bütün yapacakları da bu cümlelerde ifade edilenler olur. Böylece deneme tadındaki yazılarıyla “şuurun, tarihin, ilmin sesini” duyurmak ister. “*Öyle bir ifade yaratmak istiyorum ki Türk insanının uyuşan şuuruna bir alev mızrak gibi saplansın.*” der (Meriç, 1978: 451). Tam da bu cümlede vurguladığı çıkışı, ilk eserlerinden olan *Bu Ülke* ile yapar. Ondaki her cümle bir mızrak, bir çığlık, bir haykırıştır. Onu okuyan her arayış içindeki genç, her düşünür bu sesin yakıncılığıyla irkılmıştir.

O, sahip olduğu birikimi ülkesine aktarmak için çaba göstermiş bir aydındır. Ülke insanını uyarmak, onu aydınlatmak için kaleminden başka seçeneği yoktur. Bu nedenle önce kavramlar noktasında bir aydınlatma çabası içine girer. Çünkü kavramlar zihinleri bulandırmakta, kavramlar kafaları karıştırmakta, kavramlar insanlara etiket oluşturmaktadır. O da bunun üzerinden aydına, entelektüele, intelijansiyaya hitap eder. Onun öncelikle asıl bilgiye ulaşmasını ister. Yanlış kavramlar; yanlış yargılara, temelsiz iddialara neden olur. Bir konuşmasında da yaptığı işi şöyle özetler: “*Önce, mefhumları aydınlatmaya çalıştım: Sağ- sol, ilerici gerici. Sonra felaketlerimizin kaynağına eğildim: Uydurma dil.*” (Meriç, 1980: 452). Kendi dilini bilmek, kendi kültürüne hâkim olmak onun için aydın olmanın bir diğer meziyetidir.

Tanzimat'tan sonra her şeyi belirlemede ölçü Batı'ya göre olmaktadır dedik. Dolayısıyla Batı'da olanları ülkemize taşıma, orada var olanlara sarılma geçerli bir meziyet olmuştur. Tercüme faaliyetleri en geçerli iştir. İşte belirsizlik, bulanıklık da bu ortamda belirmeye başlar. Onun da öncelikle dikkat çektiği konulardan biri eksik ve yetersiz tercüme çabalarıdır. Toplumun saran özentidir. Batılılaşma problemidir. Cemil Meriç de bu noktada, “müstağrip” adını verdiği Batı özentisi içindeki aydının köksüzlüğünü ortaya dökmeyi kendine görev bilir. “*Tanzimat sonrası Türk aydınına en çok yakışan sıfat*”ın da “müstağrip” olacağını belirtir (Meriç, 2010: 139). Nedenini de şöyle açıklar: “*Hüviyeti-*

ni kaybeden, irfanıyla alâkasını kaybeden aydına müstagriş, Batı'nın yeniçerisi diyorum. Batı tarihimizi tahrif ve tahrip ameliyesini verdi aydınlarımıza. Biz de müstagrişiz.” (Meriç, 1993: 280) “Müstagriş”i sözlükler, hayrete düşen, şaşırın, şaşırıp kalan olarak tanımlar (Çağbayır, 2017: 4176). “Garp” kelimesi de aynı köktendir ve dolayısıyla Batı'ya özentiyi, Batı ile meşgul olmayı da içine alır.¹ Şu açıklamaları da bir başka tanımdır bu kelimenin:

İrfanından kopan, ana dilini bile unutan müstagrişler kafilesi kime, neye bağlanacak? Sosyal bir sınıf da değildir, sosyal bir sınıfın temsilcisi de. Hakikat tek, hata sonsuz.. Müstagriş ne yeni bir dünya görüşü kura-bilir, ne de Batı'nın cömertçe sunduğu türlü ideolojiler arasında seçim yapacak güçtedir. (Meriç, 1978: 33)

Ona göre “müstagriş”lerin ilki Genç Osmanlılar'dır. Onlar için, “yaramaz, serkeş” çocuklar nitelemesinde bulunur. Ortak vasıfları “müstagrişlik”tir ama “faziletleri ve günahlarıyla Osmanlıydılar” demekten de kendini alamaz (Meriç, 2010: 133). Meriç'e göre Servet-i Fünuncular ise “bir müstagrişler kervanıdır; her iskeleye uğrayan, hiçbir ülkeye yerleşmeyen bir kervan.”dır (Meriç, 2010: 148).

Bütün okumuşların, bütün aydınların, zihnini meşgul eden bir kavram da entelektüeldir. O da bunu uzun uzadıya, farklı kullanımlarıyla ele alır. Olumlu bakanları, olumsuz tanımlayanları bir bir sıralar. Ayırıcı vasfının “tenkid” olduğunu belirttiği kavramın ülkeden ülkeye, yazardan yazara değişebildiğini, her tarifi aşığı yukarı ya bir ön yargıya ya da belli bir döneme dayandığını vurguladıktan sonra bir tanım da yapar:

Entelektüel, zamanının irfanına sahip olacaktır. Ülkesinin dilini, edebiyatını, tarihini bilecek, dünyadaki belli başlı düşünce akımlarına yabancı olmayacaktır. İkinci olarak, Peşin hükümlere iltifat etmeyecek, olayları kendi kafasıyla inceleyip değerlendirecektir.

Başlıca vasıfları dürüst, uyanık ve cesur olmaktır. Yani bir bilgi hamalı değildir entelektüel. Hakikat uğruna her savaşı göze alan bağımsız bir mücahittir. (Meriç, 1978: 390-91)

Eli kalem tutan ve yazmasını bilen insanların tarih içinde kâtip, müşavir, din bilgini gibi farklı adlarla belirdiğini söyledikten sonra, Batı'da kavramın yanı başında beliren bir diğer adlandırmanın da entelijansiya olduğunu ifade eder; kendisi bu ikisini birbirinin yerine de kullanır. Örneğin; “Türk düşünce tarihi, ülkesiyle göbek bağı koparan bir entelijansiyanın dramı.” (Meriç, 2010: 141) der bir yerde. Neden dram? Çünkü “1908'den beri bütün Türk aydınları memleketi batırmışlardır. Ve bütün aydınlar Türk olduklarından utanmaktadırlar. Millet entelijansiyasıyla millettir. Kendisinden utanan bir entelijansiya ne getirebilir? Müslüman değildir, Türk değildir.” (Meriç, 1993: 196). Bir başka yerde de yine Batıcı aydınları bu kavram üzerinden hicveder. Cemalettin Efgani'nin kimliğini ve Türk kültür tarihi içindeki yerini ayrıntılı olarak tartıştıktan sonra, onun etkisinde kalanlar hakkında değerlendirmeler yaparken aynı kavramı tekrar kul-

¹ Kelime onun kitaplarında daha çok g'li kullanımla verilmiştir. Sözlükler ise ğ'li kullanımıyla almaktadır.

lanır. “Zavallı Türk intelijansiyası! Kimlerin peşinden gitmemiş. Düşmanları dost, dostları düşman tanımış.” (Meriç, 1974: 53). Öyle ki der, Yeni Osmanlılardan genç sosyalistlere kadar “bütün intelijansiyamız hamakatin içindedir. Batı’yı tanımadan taklit etmişiz.” (Meriç, 1993: 284).

Onun aydınlar konusunda asıl hedefi Batı’dır. Batı’yı bilen, yakından tanıyan Meriç, Batı düşüncesine, yaşadığı dönüşten sonra açıkça tavır alır. Batılılaşmış aydınların düşünce dünyalarını sorgulama temel yaklaşımlarından biri olur. Burada önemli tarihsel süreç Tanzimat’tır. Bu nedenle o da, Osmanlı aydını madde dünyasının farkına varmaya başlayınca önce hayretle bakar, sonra hayret yerini “hayranlığa, hayranlık teslimiyete” dönüşür, der (Meriç, 2010: 135). Değerlendirme bazen daha da kısıcı olur. “Tanzimat’tan sonra Osmanlılar Avrupa bezirgânlarının ideolojilerine kurban edilirler. 1917’ye kadar Türk aydını denen cenin-i sakıt Avrupa’nın eline tutuşturduğu kâğıdı zorlukla heceleyen bir şakirttir.” (Meriç, 1993: 253) Bir başka yerde de onun Batı’nın “şuursuz simsar”lığını yaptığını ifade edecektir (Meriç, 1992: 106).

O bazen genel konuşur, bazen de daha açık eleştiride bulunmaktan çekinmez. Şunu da söyler: “Avrupa Tanzimat’tan beri aynı emelin kovalayıcısıdır: Türk aydınında mukaddesi öldürmek. Mukaddesi, yani İslamiyet’i” (Meriç, 2010: 176). Batı’nın tuzağına düşenleri de “inkıraz devri aydını” olarak niteler. Çünkü onlar ülkesinin “hazinelerinden habersiz”dirler. Onun için “Bu aydın bir ışık kaynağı değildir artık, sırları dökülmüş bir aynadır; Batı’yı aksettiren bir ayna.” (Meriç, 1974: 135)

Bir mülakatta kendisine sorulan “Aydınların eksikleri nelerdir?” sorusuna cevap verirken önce eksikleri ve eleştirileri sıralar, sonra ondan neler beklediğini geniş bir şekilde izah eder:

Aydın, insanından kopmuş; kendini de tanımıyor, dünyayı da. Dilini kaybeden, mavera ile göbek bağı koparan bu zavallı, tam bir boşluk içindedir. Aydın olmak için önce insan olmak lazım. İnsan mukaddesi olandır. (...) Aydın kendi kafasıyla düşünen, kendi gönülüyle hisseden kişi. Aydını yapan uyanık bir şuur, tetikte bir dikkat ve hakikatin bütününe kucaklamaya çalışan bir teccüss. (Meriç, 1980: 452-53)

Aydın düşünen adamdır. Bu genel bir kabuldür. Sahip olduğu birikim, kültürel donanım, siyasi ve sosyal şartlar, okuduklarından edindiği dikkatler onu sürekli düşünmeye, fikir üretmeye zorlar. Bu içinde yer aldığı hayatın ve imkânların karşısına çıkardığı bir durumdur. Meriç, birikimi ve hissettiği sorumluluğun bir yansıması olarak aydından çok şey bekler:

Hayat, bir sfenksler ormanı. Her adımda bir istifham kaldırır başını. Yaşamak, çevrenin suallerine doğru cevaplar bulmak demek. Düşünmek, muammaları çözmek, karanlıkları aydınlatmak... Düşünmek savaşmaktır. Bir nesil uğruna, bir millet uğruna, bir medeniyet uğruna savaşmak. Mukaddeslerin emrinde olmayan her düşünce, şuursuz bir debeleniş. (Meriç, 1978: 72)

Dolayısıyla bir mukaddesinin olması ve doğruyu dile getirme çabası Meriç için olmazsa olmazdır. Çünkü o bir düşünce adamıdır.

Evet, düşünce adamı bir zümrenin emir kulu değildir. Hiçbir merkezden talimat almaz. Bir partiye bağlı olmayabilir. Ama tarihe angajedir, kucağında yaşadığı topluma angajedir. Yani vatandaş olarak vazifeleri vardır. (...) Bir devrin şuuru olmak zorundadır o. Başlıca vazifesi, bütün hakikatleri yoklamak, bütün yalanların maskesini yırtmak, kalabalığa doğruyu göstermek. (Meriç, 1978: 73)

Bunu yapmadığı hâlde aydın geçinen ve içinden çıktığı topluma, geleneğe, kültüre yabancı kalan kimi isimler açıkça belirginleştirilerek eleştiri oklarının hedefi olur. Bunlardan ilki Beşir Fuad'dır. Onun için ayrı bir başlık açmış ve "şuuru burkulan aydın" nitelemesiyle değerlendirmeye tabi tutmuştur. Meriç'e göre o, "Alışkanlıklarıyla Osmanlı, kafasıyla Fransız"dır. Devamla, "Beşir Fuad'ı Cizvitler zehirledi. İmanını kaybeden o coşkun zekâ, yeni bir din buldu kendine: Maddecilik. Batı'nın müsbet ilimlerini nasslaştırdı." der. Yaşadığı toplum içinde Beşir Fuad'ın yalnız, yapayalnız olduğunu belirterek, "Beşir, Avrupa'nın şu veya bu edebiyat mektebinden çok, kucağında yaşadığı ruh iklimine düşman: Haya- le, müphemle, eskiye. Hugo'nun karşısına Zola'yı çıkarışı bundan." (Meriç, 1978: 148-150) der.

Peki, bu aydınların kusuru, hamakat içinde oluşlarının nedeni nedir? Cemil Meriç, birincisi der; dillerini tahrip etmek. "Bu ülkenin aydınları yıllarca tek hürriyet tanımışlardır: Dillerini tahrip hürriyeti. Tefekkür yasaklanmış, irfana sadakat vatan ihaneti sayılmıştır." (Meriç, 1978: 28) İkincisi tercümelemlerle yetinmektir. Bu nedenle, "Ne mütercim, ne mütefekkir yetiştirdik. Sadece tercüman yetiştirdik." diye dövünür (Meriç, 1993: 347) Üçüncüsü Batı'nın öne sürdüğü ideolojilerin kurbanı olmak. Kendi toplumunun değerlerinden, kültüründen kaçmak. Bu da sayılamayacak kadar çoktur.

O, aydınlarımızı değerlendirirken genel yaklaşım üzerinden yapar eleştirisini. Ülkede var olan genel şikâyet nedir? "Yaşanmaz bu memlekette." "Neden bu?" diye sorduktan sonra, onların şikâyeti "Türkiye'nin insanından" der, yani kendilerinden. İsimleri tek tek saymaz. Zaten kaçanların bir listesini çıkarsak sayfalar tutar. Sonra değerlendirme cümlesi gelir: "Türk aydını, Kitab-ı Mukaddes'in serseri Yahudisi. Hangi Türk aydını? Kaçanlar ne Türk ne aydın. Bu firar bir Kabil kompleksi." (Meriç, 2010: 97)

Yeni bir vatan arayan aydınlardan biri, ona göre Abdullah Cevdet'tir. Avrupa'ya gidince orada Padişah'a savaş açan bir gazetenin başyazarı olur. Gazetenin okunmadığını görünce yeni arayışlara girer. Affedilir, yurda döner, *İçti-had*'ı çıkarır. Yapmak istediklerini ondan özetler. Sonuç olarak, Meriç'e göre bu "hassas şair, cihanşümul bir tecessüs, yani bir düşünce Don Juan"ıdır. (Meriç, 2010: 143). Bir başka yerde de onun Le Bon hayranlığına vurgu yapar. O, "o zekâ-ı feyyazın Türkiye büyükelçisidir sanki" diyecektir (Meriç, 2010: 162). Le Bon hayranlarından birinin de "Le Bonperest" Celal Nuri, bir diğer hayranının da

Ahmet Şuayb olduğunu belirtir (Meriç, 2010: 163-164). Avrupalılaşıma hareketinin “en samimi ideolog”larından biri de onun tespitiyle Ağaoğlu Ahmet’tir (Meriç, 2010: 157). “Dalalet ordusunun” bir diğer gönüllüsü ise, “*idrakinin kapılarını her millî değere taassupla kapayan*” Baha Tevfik’tir (Meriç, 2010: 136).

Meriç’e göre, Osmanlı aydınının bir diğer ilginç saplantısı da Yunanperestlik olur. O da Yahya Kemal ve Yakup Kadri ile başlar, der. Ancak, “Bu kaybedilmiş davanın biricik havarisi Salih Zeki”dir (Meriç, 2010: 145). Ona göre, “*Salih Zeki’nin dramı, bir neslin değil, birkaç neslin. Türk aydını Tanzimat’tan beri sığınacak ada arayan bir garip sürgün*” (Meriç, 2010: 146) hâlini yaşamaktadır.

Peki, Meriç’in takdirle bahsettiği, önemseydiği aydınlar yok mudur? Elbette vardır ama bunlar çok fazla değildir. Örneğin Ahmet Midhat Efendi bunlardan biridir. O, Tanzimat devrinin “çok cepheli” bir kişisidir. Batı karşısında “metin bir davranış” sahibidir. “Doğulu kalarak Batı’yı getirmek isteyen” biridir, der ama o da biraz “alafrangalaşmıştır” (Meriç, 1993: 406). Yine de o hayranlık atmosferinde “saldıran küfür karşısında şahlanan iman”dır. (Meriç, 2010: 135). Onun için Ahmet Midhat’ı takdir eder. Üslubu biraz “derbeder, lâubâli” olsa da “yazarın mesuliyetini müdrük bir düşünce adamıdır.” (Meriç, 1978: 68).

Bir diğer sevdiği isim Kemal Tahir’dir. Onun için, “*Uyanık bir şuurdu Kemal, her an zenginleşen bir şuur. Ve okşayan bir ses... dost, ılık, ısıltılı.*” der. Onun Türk insanını “*bütün giriftliği, bütün sefaleti ve ihtişamıyla*” hapisanede tanıdığını belirttikten sonra, “*Her kitabı bir bombaydı Kemal Tahir’in; hıyanet kalesinde gedikler açan bir bomba. Her sözü bir tokattı; hamakatin çehresinde saklayan bir tokat.*” (Meriç, 2010: 252). Bir başka yerde de şöyle diyecektir onun için: “*Bir neslin yüz akıdır Kemal Tahir. Türk düşüncesine ufuklar açmıştır. Türk romanının en yiğit, en güçlü, en büyük temsilcisidir. Belki de çağdaş romanın demeliydim.*” (Meriç, 1980: 205)

Bir konferansında da onunla beraber Necip Fazıl ve Tanpınar’ın isimlerini anar. Şöyle der:

Necip Fazıl, Avrupa’nın yalanlarından kopmuştur. Ahmet Hamdi Bey Batılılaşan Doğu’dur. Doğulu zevkleri olan bir Batılıdır, bir müsteşriktir. Kemal Tahir Batı’nın yalanlarını anladıktan sonra, onu sonuna kadar yaşadıkten sonra kendi asliyetine dönmüştür. Batı zehrini içip, kusmuştur. Kemal Tahir de, Necip Fazıl da Batılılaşmışlardır, fakat Batılılaşmıştan sonra kendileri olmuşlardır. (Meriç, 1993: 308-9)

Tanpınar’ın sonraki yıllarda kazandığı şöhrette onun yargılarının rolü var mıdır, bilemem. Ancak erken bir tespit olarak, 1970’lerin başında onun hakkında söyledikleri de dikkate değer:

Tanpınar, edebiyatımıza derin bir irfan, uyanık bir tecessüs, olgun bir zevkle eğilen “müsteşrik”tir. Dürüsttür, samimidir, sanatkârdır. Ama imanını kaybeden insanın büyük yabancılığı içindedir. (Meriç, 2010: 74)

Sonuç olarak Cemil Meriç kültürümüzün aydınlık bir yüzüdür. Doğruları bulmada yol gösteren, temel problemimiz olan Batılılaşmayı düşünce ve kişi boyutunda analize tabi tutan, kavramları sorgulayarak bilinç kazandırmayı ilke edinen bir kalemdir. Tarihimize ve düşünce dünyamıza ayna tutan bir örnek aydındır.

Kaynaklar

Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, C 3, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Meriç, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1974.

Meriç, Cemil, *Mağaradakiler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1978.

Meriç, Cemil, *Kırk Ambar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.

Meriç, Cemil, *Jurnal I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Meriç, Cemil, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.